

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ВИШАП
НА СТЫКЕ
СКАЗКИ И РЕАЛЬНОСТИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

VISHAP
BETWEEN
FAIRY TALE AND REALITY

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ЕРЕВАН 2019

PUBLISHING HOUSE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
YEREVAN 2019

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՎԻՃԱՊԸ
ՀԵՔԻԱԹԻ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՐՄԱՆԻՆ

ՀԱՅԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
2019

ՀԱՅԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ հնագիրության և ազգագրության ինստիտուտի
գիլիական խորհրդի որոշմամբ

Издается по решению Ученого совета Института археологии и этнографии НАН РА

To be published by decision of the Scientific Council
of the Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

ՀԱՅ հրատարակչության խմբագրական խորհուրդ՝
Պավել Ավետիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Աբրահամյան, Գրիգոր Արեջյան,
Ռուբեն Բաղդալյան, Միհրան Գալսյան, Տորք Դալալյան, Զուստ Տրափիս,
Տեր Վան Լինթ, Լորի Խոչապուրեան, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համելեկ Պետրոսյան, Գագիկ Մարգարյան,
Աղամ Մմիթ, Պատրիկ Տօնապետրեան, Պիորեր Քառուի

Редакционная коллегия издательства ИАЭ:

Павел Аветисян (главный редактор), Левон Абрамян, Тамар Айрапетян,
Григорий Арешян, Рубен Бадалян, Мигран Галстян, Торк Далалян, Патрик Донабедян,
Петтер Кауи, Тео ван Линт, Арутюн Марутян, Сурен Обосян, Армен Петросян,
Гамлет Петросян, Гагик Саргсян, Адам Смит, Джусто Траина, Лори Хачадурян

Editorial board of IAE Publisher:

Pavel Avetisyan (editor-in-chief), Levon Abrahamyan, Gregory Areshian, Ruben Badalyan,
Peter Cowe, Tork Dalalyan, Patrick Donabedian, Mihran Galsyan, Tamar Hayrapetyan,
Suren Hobosyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan, Armen Petrosyan,
Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith, Giusto Traina

Հատորի խմբագիրներ՝ Արմեն Բորիջյան, Ալեսանդրա Ջիլիերմ, Պավոլ Հնիլա

Редакторы тома: Арсен Бобокян, Александра Джилиберт, Павол Гнила

Volume editors: Arsen Bobokhyan, Alessandra Gilibert, Pavol Hnila

ՀՏԴ 398.44

ԳՄԴ 82

Վ 630

Վ 630 Վիշապը հերիաթի և իրականության սահմանին / ՀՀ ԳԱԱ: Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ: — Եր.: ՀԱՅ հրատ., 2019. — 652 էջ:

Ժողովածուն նվիրված է «վիշապ» երևոյթի մեկնությանը միջմասնագիտական համատեքստում: Ի
մի քերելով հնագիտության, ազգագրության, բանագիտության, բանասիրության, արվեստաբանու-
թյան և այլ բնագավառների տվյալները՝ գրքի հեղինակները փորձ են կատարում բացատրելու «վի-
շապ» հասկացության տարատեսակ փոխակերպումները: Հատորը նախատեսված է ինչպես նեղ
մասնագիտական, այնպես էլ՝ մշակույթով և արվեստով հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների
համար:

ՀՏԴ 398.44
ԳՄԴ 82

ISBN 978-9939-9208-6-3

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2019

ՎԻԾԱՊԸ (ԱՐՎԱՆՏ) ՔԵՍԱՊԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՒՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ ՄԵԶ

Յակոբ Չոլարեան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան և ազգագրութեան ինստիտուտ

ՔԵՍԱՊԻ ԲԱՐԲԱԹԻ ԱՐՎԱՆՏ ԲԱՐՁ ԻԲԵԼԻ ՎԻԺԱՎ

ՔԵՍԱՊԻ ԲԱՐԲԱԹԻ ՄԵԶ կան արվանտ եւ արվանդ¹ (Չոլարեան 2009, համապատասխանաբար՝ 312 և 334) բառերը: Երկուքին մեջ ալ աւ ձայնատրը կրնայ արտասանուիլ որոշ քմայնացումով: Արվանդ բառը ունի սահմանափակ կիրառութիւն. կը գործածուի ընդհանրապէս «սիգամեմ, ճկուն» իմաստներով ու կ'ըսուի գեղեցիկ ձիու համար, արվանտ ձէն մի (արվանտ ձի մըն է), կամ ունի արարած՝ աղջիկ, երինչ, ուլ եւ այն, կրնայ համեմատուիլ այդպիսի ձիու հետ՝ ընպրզ արվանտ ձէն ի (արվանտ ձիու պէս է): Արվանդ բառը ունի աւելի լայն գործածութիւն. ՔԵՍԱՊԻ բարբաթին մեջ ուօծ <օճ բառը ընդհանուր անունն է բոլոր տեսակի օճերուն. բարբաթը տարբեր տեսակի օճերը կը ճանչնայ նաեւ տարբեր անուններով. արվանդ բառին մեջ թէեւ կայ օճ հասկացութիւնը, բայց ան միշտ չէ որ օճաձեւ էակ մըն է: Ան անունն է տարբեր կերպարանքներ ունեցող երեւակայական, գերբնական արարածի մը, որ կը յարմարի հայերէնի վիշապ անուան²:

Ինձի ծանօթ բարբաթագիտական եւ լեզուարանական աշխատութիւններուն մեջ չեմ հանդիպած արվանտ եւ արվանդ բառերուն: Պարսկերէն բառարաններու մեջ կայ առուանդ (ո-ով տառադարձուած, առաջին ա-ն քմային) համանուն երկու բառ. առաջինը ունի չորս մօտիկ նշանակութիւններ.

1. Ժիր, կայտառ, աշխոյժ. 2. Շքեղութիւն, փայլ, շուր. 3. Կարօտ, կարօսութիւն. 4. Քաջ, հերոս: Երկրորդը ունի երկու նշանակութիւն. 1. Նենգութիւն, խարդախութիւն. 2. Հմայութիւն, կախարդութիւն (Մանասուր-

եան, 2005, Հայուն, 74, Նալբանդյան, 1987, Հայուն, «Շքեղութիւն, պերճութիւն, նրագեղութիւն»՝ երկար, իսկ «խորամանկութիւն, նենգամտութիւն»՝ կարճ ա-ի տակ, յաջորդաբար, 28):

Մեզի կը թոփի, որ ՔԵՍԱՊԻ բարբաթին մեջ արվանտ եւ արվանդ բառերը երկփեղկուած են պարսկերէն առաջ նոյնանուն բառէն: Բարբաթի արվանտ ձէն արտայայտութեան մեջ կայ պարսկերէնի ժիր, կայտառ, աշխոյժ, մասամբ՝ շքեղ, փայլուն, գեղեցիկ, նրագեղի իմաստները: Դեռ աւելին. առաջ բառը պարսկերէնի մեջ նաեւ տեղանուն է. շարք մը տեղանուններու կարգին կը վկայուի, որ Տիգրիսը միշին պարսկերէնի մեջ (Հակնամէ, գրուած. 977–1010թթ.) կը կոչուի առ առաջ (Արուանդ ոուտ), որ բառացիօրէն կը նշանակէ արագահու գեղը: Ներկայիս Արվանդ ոուտ անուանումը կը տրուի Շաքը-Արապին, որ կը գոյանայ Տիգրիս եւ Եփրատ գետերու միախառնումով: Հոս եւս արագակազ, արագահու նշանակութիւնը կրնայ առնչուիլ բարբաթի արվանտ ձէն կապակցութեան:

Բարբաթի արվանդ (վիշապ, dragon) բառը ծագումսաբանօրէն կրնայ կապ ունենալ պարսկերէն համանուն բառի 1. Նենգութիւն, խարդախութիւն (Ղստ Նալբանդյանի՝ խորամանկութիւն, նենգամութիւն, 1987, 28). 2. Հմայութիւն, կախարդութիւն իմաստներուն հետ: Դժուար է ըսկել, թէեւ օճ հասկացութեան հետ կրնան առնչութիւն մը ունենալ տուեալ բացարութիւնները:

Միս կողմէ բարբաթի արվանդ բառը հնչինական եւ իմաստային առնչութիւն մը ունի նաեւ արեւմտաերրապական գրեթէ բոլոր լեզուներուն մեջ գտնուող serpent բառին հետ, որ կու գայ լատիներէն serpentem բառէն. այս բառն ալ իր կարգին կը ծագի serpere բայէն՝ սողալ: Բայի սովորական իմաստն է օճ, բայց հոմամիշ բառերէն կը տարբերի անով, որ serpent-ը առաելարար կը գործածուի ժողովրդական աւանդագրուցներու եւ դիցարանութեան մեջ առասպեկական օճերու համար: Եւ այդ իմաստով ալ ունի բարբաթի արվանդ բառին կիրառական եւ իմաստային նոյն յատկութիւնները:

1 Բարբառային բառերը արձանագրուած են ըստ ՔԵՍԱՊԻ բարբաթին յասովկ կիրկեան բաղաձայնական համակարգի. ձայննեղներ՝ պ, կ, տ, ծ, ճ. խոլկը՝ թ, գ, դ, չ, շնչեղներ՝ փ, թ, թ, ց, չ կոլորդային ձայնեղ՝ կօ, որ արեւմտահայ գրականին մեջ, օտար բառերու պարագային, կ'արտայատուի գ տառով՝ կօապ-գապ:

2 ՔԵՍԱՊԻ բարբաթը ունի իշխուր բառը, որ հաստատապէս հայերէնի շառու բառն է, թէեւ իշխուր քեսապցիներու հաստապիհներուն մեջ շոտուէն բոլորովին տարբեր յատկանիշներ ունեցող ասիրական էակ մըն է:

Կայ արդեօք ծագումնաբանական առնչութիւն պարսկերէն սոուսանդ եւ արեւմշրաւերոպական *serpent* բառերուն միջեւ: Հարց մը, որուն կ'արժէ անդրադանալ առանձնաբար:

Այս բառագիտական ծանօթացումէն ետք՝ տեսնենք, թէ Քեսապի շրջանի հայոց մէջ արվանդը ինչպէս կը ներկայանայ մարդոց պատկերացումներուն մէջ (Արվանտին առաջին անգամ անդրադանալ է Չողարեան 1995, 169, 170, 285, 308):

**Արվանտը Քեսապի հայոց
պատկերացումներուն եւ
հաւատալիքներուն մէջ՝ անուանումները,
բնակութեան վայրերը, յատկութիւնները**

Քեսապի շրջանի հայոց մէջ արվանտը իրականի եւ երեւակայականի, բնականի ու գերբնականի տարրերու համադրութեամբ կը պատկերացուի: Այսպէս՝

Գարատուրան գիտի Ծովու և Սոլեան-Թիթիզեան թաղերու բնակիչներուն համար արվանտը թարթան է, այն ոյորապտոյտ փոթորիկը, որ կը գոյանայ սինի ձեւով՝ ծովու ջուրը քաշելով քարձը: Թարթառը յաճախ կ'երեւի ծովուն խորերը, երբեմն նոյնիսկ մօտիկ տարածութեան մը վրայ ու անոր խշշոցը կը լսուի: «Արվանդը ծուօվը կը լսու, ընկրղը խորդում չէիր կու կը պլղի կը դասա» (Արվանտը ծովը կ'ըլլայ, խողովակի պէս ինչ կայ՝ կու կու տայ կը տանի) կ'ըսէ Ռահել Զահրէրեանը (82 տ.): Ի դէպ, արաբները խարդում (խողովակ) բառով կը ճանչնան թարթառը: Ռահելի քենին՝ Մուսա Ղազարեանը, կը պատմէր. «Արվանտը ծովն ու երկինքը իրարու կապեց եւ ահազին աղմուկով մօտեցաւ ծովափին: Կէսօր էր, աշխարհը մթարած էր: Արվանտէն թափած գիտուր կը բարձրանայ երկինք, կ'իջնէ երկիր եւ կը ստեղծէ ամպրոպ, փոթորիկ, թարթառ, կը կլանէ արեւը, կը ստեղծէ խաւարում:»

Քիշապի մասին այսպիսի պատկերացում կայ շատ ժողովուրդներու հնագոյն հաւատալիքներուն մէջ, ուր վիշապը կը բարձրանայ երկինք, կ'իջնէ երկիր եւ կը ստեղծէ ամպրոպ, փոթորիկ, թարթառ, կը կլանէ արեւը, կը ստեղծէ խաւարում:

Քեսապի մէջ արվանտ կը հզուող թարթառը (ծովու թէ ցամաքի) հայոց մէջ կը կը հզուոի նաև սապունի քամակ, վիշապ անուններով:

Տարբեր գիտերու եւ թաղերու մէջ արվանտը ջրհորներուն եւ աղբիւներու ակոնքին մէջ կը գտնուի: Փոքրիկները կը գգուշացնէն, որ չմօտենան ջրհորներուն կամ չմտնեն աղբիւներու փակ ջրանցքներուն կամ ջրամբարներուն մէջ՝ լսելով. «Մը մուսկինաք, արվանդը կը պլղի լզգի» (Մի մունեաք, արվանտը կը կլլէ ձեզ): Կարգ մը աղբիւներուն ակը ջրորնին կը հասնի ստորգետնեայ խորունկ խորշէ մը գալով: Խորշին մէջ առուն ունի

մայթ: Խորշին երկու կողմերը պատ է, իսկ առաստաղը ծածկուած է հսկայ սալքարերով, ապա հողի թանձը շերտով մը: Ջրդոնին վրայ խորշը ունի մուտք: Տարին մէկ-երկու անգամ գիտացի մը ներս ստղալով կը մաքրէ առուն, կը բանայ ակի ճամբան: Եարակեան թաղի աղբիւրը ունէր շուրջ 10 մետր խորութեամբ խորշ մը: Այդ խորշերուն մէջ մտնելու փորձութենէն փոքրիկները հեռու պահելու համար նոյն գգուշացումը կ'ընէին՝ «Ներս չմտնէք, արվանտը կը կլլէ ձեզ»:

Այստեղ արվանտը յատուկ կերպարանքով մը չէր ներկայանար, կը գտնուէր ջուրի ակոնքներուն մէջ եւ ըստ մեծերու սաստերուն՝ մարդը ամբողջութեամբ կու տալու կարողութիւնը ունէր: Այս պատկերացումներուն մէջ կայ որոշ հին հաւատալիքներու մէջ վիշապին վերագրուող ջուրի ակոնքներուն տիրութիւն ընողի եւ մարդը (մասուկները) կու տալու ահեղ յատկութիւն:

Արվանտը կարգ մը պարագաներու ունէր յատուկ կերպարանք կամ նոյնիսկ անուն: Այսպէս՝ նոյն Գարատուրանի Ծովու թաղէն Սարու Արյեանը (45 տարեկան) կը պատմէ, որ մեծ հայրիկը փոքրիկները ջրհորէն հեռու պահելու համար կ'ըսէր. «Հառո կիցէք, արապէք կը պլղի զրսահ» (Հեռու կեցէք, արաբիկը կը կլլէ ձեզ): Արապէկ (արաբ-իկ) բառը բարբարին մէջ բացի արաք իմաստէն՝ կը նշանակէ հասկիչիկ, սեւ մարդ, նաև ջրաշուն: «Արվանտը կը պատկերացնէնք իբրեւ սեւ կենդանի մը, ջրաշունի նման բան մը, որ հրէշ է» կը բացատրէ Սարոն: Հոս եւս արվանտը կը գտնուէր ջուրի ակոնքներուն մէջ եւ մանուկը ամբողջութեամբ կու տալու կարողութիւնը ունէր:

Ժողովուրդի պատկերացումներով արվանտները կապուած էին այնպիսի միջավայրի մը հետ, ուր կան հին բնակութեան մը հետքերը, կիղիցիկ կրչուող աւերակ սրբավայր մը եւ հնամենի աղբիւր մը, որ ստվորաբար կ'ասա (կոկորդային պայթականով. արեւմտահայերէն տառադարձութեամբ՝ զայ) կը կոչուէր: Ուրեմն հնավայր, սրբատեղի եւ աղբիւր՝ եռանկին մը: Գասա կը ջուրող աղբիւրները կը ներկայացնէն երեք կողմերէն գետնափոր, կրաշաղախով պատուած զմբեթաւոր քարաշէն քառակուսի սենեակ մը, որուն վարի անկիններէն կը պլղլան մանր ակերը: Ճակատի բարձր պատին վրայ քառակուսի խորշի մը տակէն քարապատ առուակէն դուրս կու գայ ջուրը ու ջրդոնէն կը հոսի գուիին մէջ: Քեսապի մէջ միայն այս տեսակի կառոյց ունեցող աղբիւրներուն կու տան զայ անունը: Բառը թքերէնի մէջ ասման կը նշանակէ, իսկ պարսկերէնի մէջ ունեցած անոր բանի մը իմաստներէն մեր բանին կը յարմարի կու գուի, պատեան. օսմաներէնի եւ պարսկերէնի մէջ ունի հայերէնի զայաթ բաղին հետ (Կարապետեան 1912, ա. 599, Նալբանդյան 1987, ա. 19, ա. 20, ա. 21):

443. ԱՃԱՈՒԵԱՆ 2017, 526): Իմաստի մասնաւրումը, իբրեւ աղքիրի յատով կառուցուածք, յատով է միայն բարբարին: Միայն Գարատուրանի մէջ կան երկու գապեր, մին՝ ծովու ափին, իսկ միւսը՝ Գալէմտէրեան-Մանճիկեան թաղին կից: Համեմատաբար աւելի լաւ վիճակի մէջ է ծովափի գապը, որ կը գտնուի հնավայրին հիւսիս-արեւմտեան պարիսապի հետքերուն ստորատին, ծովափէն 50 մետր վեր: Կը կոչուի Ծովուոն գապը (Ծովուն գապը): Պարիսապին հարաւ-արեւմտեան անկինը կը գտնուի Ս. Գևորգ կիդիցիր: Ժամանակին, տարին մէկ-երկու անգամ գապերը կը մաքրուին մոլախուերէ եւ մազարմատներէ: Այսպիսի վայրերու մէջ իբր բնակող արվանտը ունի քանի մը պարտականութիններ՝ ան պահակն է աղքիրին, սրբավայրին եւ հնավայրի գանձերուն: Այս արվանտը կը պատկերացուի իբրեւ եղջերաւոր օճ՝ ոչսարի մը թանձրութեամբ ու հասակով: Կը պատմեն, որ օճը ցերեկով չ'երեւիր, այլ միայն գիշերով: Նընսէօշ՝ Ցովիաննէս Սուլեանը, կը պատմէր որ գիշերով ծովափնեայ ածուն ջրելէ դարձին, Ս. Սարգիս բարձրացող կածանի մը վրայ տեսած է արվանտը: Օճը հազի մէկ թեւաչափ կայ ու շատ հաստ է, զառնուկի մը մարմսին չափ եւ եղջերաւոր է: Երկու կոր եղջիւրները ունին ճկոյթի երկարութին: Օճը չի սողար, այլ կը թաւալի:

— Ես տեսայ զինք, այստեղ, այս կածանին մէջ, ճկոյթի մեծութեամբ երկու եղջիւր ունէր: — կ'ըսէր:

Ունկնդիրներն ալ թերահաւատութեամբ կը պատմէին, թէ ով տեսեր է նաև այս օճը:

Այս հնավայրի մասին կը պատմուին գանձախոյզերու հետ կապուած բազմաթի գրոյցներ: Մարդիկ կը հաւատան, որ արվանտի անցած տեղը հետքը կը ճգէ: Ումանք «կը հիտեն» այս հետքը, այսինքն հետքին հետեւելով կը խուզարկեն ըսխացըր, հաւատալով որ ան դէպի գանձը կը տանի, գանձին առաջնորդող ուղենիշ է: Այս տարածքին մէջ յաճախ գանձախոյզեր աւերածութիւններ կը գործեն:

Վիշապի մասին հայկական բարձրաւանդակի գրոյցներուն մէջ վիշապը դարձեալ եղջերաւոր է, գանձի պահակ է, իր հետքը դէպի գանձ առաջնորդող ուղենիշ է: Քեսասպի պարագային սրբավայրին պահակն ալ ըլլալու հանգամանքը իրայատուկ է: Ըստ պատկերացումներու՝ ան օճի, ոչսարի եւ այլ գլորուող կենդանիի մը տարրերու համադրութիւնն է: Մէկ խօսքով՝ արվանտը թէ՛ ջորի ակին, թէ՛ հնավայրին մէջ թաղուած գանձերուն եւ թէ սրբավայրի սրբութեան տէրն ու պահակն է: Այս երեքն ալ կընան արտայայտուի գանձ բառով:

1896-ին, Հաչակեան գործիչներու անձնատուութեսէն եւր, Օսմանեան իշխանութիւնները գօրակայան մը հաստատել կ'որոշեն մէկ դարէ ի վեր լքուած Ս. Սարգիսի քարափին վրայ: Կը պատմուի, որ պահակատունը կառուցելու ընթացքին գիտացիք հոն գտած են մարմարեայ մեծ սալ մը, որուն վրայ օտար արձանագրութեան մը հետ եղած է խաչին փաթթուած օձերու քանդակ մը: Այս Մանճիկ աղան, որ կը հովանաւրէր պահակատան շինարարութիւնը, չարագուշակ նկատելով այս քարը՝ տեղն ու տեղը ջարդել կու տայ (Չոլաքեան 1995, 285): Պատմողները չէին գիտեր, թէ ինչ է այդ «օտար արձանագրութիւնը». Վկայութիւն ալ կայ, որ եկեղեցին շինուած է տեղոյն հայոց կողմէ (Պաճագեան 2002, 12): Այս Մանճիկ աղան պէտք է գիտնար, որ հայ եկեղեցւոյ առաջնորդական գաւազանին գլուխը կազմուած է երկու օձի գլուխներէ եւ ատիկա իշխանութիւն կը խորհրդանչէ: Հարց է, թէ քանդակը ինչ յատկանիշներ ունէր, որ աղան այդ քայլին կը դիմէ....:

Նման արվանտի մը գոյութեան կը հաւատան նաև Ներքի գիտի բնակիչները: Գիտը կը գտնուի Զորեալի լեռան հարաւային մէկ քարափի ստորոտին: Գիտին առջեւ կը գտնուի աղքիրը, որուն նախկին կառոյցը կրկին խորանաձեւ էր: Կամարը եւ վերի քիլը կազմուած էին սրբատաշ քարերով. կեղրոնը տեղադրուած էր սրբավայրէն պեղուած ժԵ.-ԺԶ. դարերու հայկական փոքրիկ խաչքարը. ունէր քարէ ջրդոն ու գուռ, երկու կողմերը՝ նստաքար: Աղքիրի առջեւ կը գտնուի գիտի գերեզմանաւունը, իին սրբավայրի մը՝ Կիդիցիկի տարածքին մէջ: Կիդիցիկէն մնացած են մէկ-երկու խարիսխ ու անճանաչելի խոյակ մը: Աղքիրին առջեւ լայն հրապարակի մը մէջտեղ կայ շրջանի ամենէն հաստարեսատ սօսի ծառը: Այստեղ կը կատարուի Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման տօնի համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը: Հին կիդիցիկին մօտիկ 1957-ին կառուցուած է Ս. Աստուածածնայ մատուոր: Ծաղին տակ նախկին դպրոցի շէնքը այժմ կը գործէ իբրեւ խոհանոց, ուր կ'եփուի ուխտի հերիսան: Գիտի տարածքին մէջ յայտնաբերուած են իին քարէ գործիքներ եւ ժայռափոր դամբարան: Ահաւասիկ այս գիտին մէջ ես կայ արվանտի գոյութեան մասին հաւատալիք: Ըստ Սողոմոն Մելքոնեանի (60 տարեկան)՝ հոս փոքրիկները ջրհորներէն հեռու պահելու համար մեծերը յաճախ կը կրկնէին «արվանտը կը պլղի զրուրի» (արվանտը կը կլլէ թեզ) ծանօթ ասաւը: Նոյնը կը կրկնէ Սողոմոնի հայրը՝ Սիրական Մելքոնեանը (82 տարեկան):

Գիտի թիկունքին գտնուող քարափին վրայ կայ նեղ թերանով անդունդ մը, ինս արձակուած քարը որոշ դադարէ մը եւր կը թնկրտայ, այսինքն գլորուելու ձայն կը հանէ, ու կամաց-կամաց ձայնը

կը մարի: Ասլէկ՝ անդունդին Թքնդրտո(կ) անոնք: Կը հաւատան, որ անոր յատակին կը գտնուի զիւղի աղբիրին ակը, ինչ է նաև գանձը, որուն պահակն է արվանտը: Գանձախոյզներ ին եւս փորփրած են: Կը հաւատան, որ Թքնդրտոյի անհասանելի յատակին անցը մը կայ, որ կ'առաջնորդէ դէպի Կասին լերան լանջին գտնուող Պարլումի աւերակները, որ մինչեւ Թուրքիա-Սուրիա 1939-ի սահմանագծումը կը կատարուիր Վարդավառի համաժողովրդական ուխտավնացութիւնը: Քեսապցիք Վարդավառի տօնը կը ճանչնան ուխտավայրի անոնով՝ Պարլում: Հու եւս վիշապը եղջերաւոր է ու կը գտնուի հնավայրի, սրբավայրի եւ աղբիրի եռամիանութեան մէջ ու կապ մը ոնի ջուրի տօնի՝ Վարդավառի սրբավայրին հետ: Հաս համագիլացի Հրաչ Բենդեզեանի (58 տարեկան)՝ եղջերաւոր արվանտը ուիլ մը չափ կայ, այդպէս լսեր է մեծերէն:

Սեւ աղբիր զիւղին մէջ արվանտը կը պատկերացուի իբրեւ թռուն ուօձ (թռող օձ): Գիտին կեղրոնք, Փասլիկեաններու տակ մօտիկ կայ բլուր մը, որ Սանդիկ (բարբառով՝ *Աէնդէկ*) կը կոչուի: Բլուրին պարհսպի նմանող քարափին տակ կը գտնուի նիհար աղբերակ մը, որմէ զիւղը կ'առնէ իր անոնք՝ Սեւ Աղբիր (բարբառով՝ *Սիլվադրուօր*): Բլուրի գագաթին փոքրիկ սարահարթի մը ծայրամասերուն կը գտնուին հնադարեան կառոյցի մը հետքերը, հաւանաբար պարսպի հետքեր, հսկայ քարաժայուեր՝ փորուածքի որոշակի հետքերով: Հոն սպիտակ ժայռի մը վրայ կար փոքրիկ սանտաձեւ փորուածք մը: Ասլէկ ալ բլուրին անոնք: Սանտիկին քով գտնուող լեռնաժայռերուն վրայ կ'երեւին քազուկի հասուութեամբ օճապտոյտ առուակներ, սահուն ու ողորկ: Կայ հաւատալիք, որ այստեղ կ'ապրի արվանտը կամ թռուն ուօձը: Ան կը պահէ այս բլուրին մէջ պահուած գանձը ու կ'ապրի աղբիրի ակունքին մէջ: Թռուն ուօձ երեւցած է մարդոց, յատկապէս կիներուն: Ժայռերուն վրայ այս որորանսերը ուղենիշեր են, որ կը տանին դէպի գանձը: Այստեղ վերջերս փորող ծանր մեքենայով հսկայ ժայռերը տեղաշարժի ենթարկուած են: Սանտիկը կրող ինծի ծանօթ ժայռը գտնել անհնար եղաւ: Հու եւս կան Հայկական Բարձրաւանդակի հայոց ծանօթ թեւաւոր վիշապի հաւատալիքը, աղբիրը եւ գանձին առաջնորդող ուղենիշերը: Հաւատալիքներն ու աւանդագրոյցները չեն օգներ քացատրելու, թէ ինչո՞ւ աղբիրը, իսկ անսէկ՝ ամրող զիւղը ստացած է Սեւ մակդիրը. կապ ունի արդեօք արվանտի հաւատալիքին հետ: Դարձեալ, հոս միայն կիներուն երեւնապու դրուագները կապ ունին հայկական իին աւանդագրոյցներուն մէջ վիշապին՝ աղջիկ ու կին զոհեր պահանջելու հաւատալիքին հետ:

Սեւաղբիրցի Նորայր Պոյմուշաքեանը (58 տարեկան) կը յիշէ, որ մանկութեան օրերուն՝ Ունպաշի

պապուկը (Յակոբ Փանոսեան, նախկին լեգոնական, տասնապետ) իբրեւ կը պատմէր հրաշապատում գրոյցներ ու կը խօսէր արվանտի մը մասին, որ իբրեւ թէ մարդակերպ հրէշ մըն, միայն որոշ մարդոց աջքին կ'երեւի «ընտրզ շաֆաք մը» (փայլակի մը պէս) ու կ'անհետի: Ասիկա արվանտի բոլորովին նոր տիպար մըն է:

Արվանտի եւ Կիղիցիկ պապուկի խաղաղ համատեղութիւնը

Արվանտը որոշ տեղեր հանդէս կու գայ իբրեւ Կիղիցիկ պապուկի ընկերակից, աղբիրի, հնավայրի եւ սրբավայրի շրջապատին մէջ: Կիղիցիկ պապուկը (բարբառով՝ *Կիղիցիկ պէպէօր*) երեւակայական մարդակերպ էակ մըն է, որ կը սերկայանայ իբրեւ ուխտավայրի մը պահապանը կամ կը կապուի անոր վերջին հոգեւոր պաշտօնեային: Կիղիցիկ պապուկը սուրբ էակ մըն է, ըստ հաւատացողներու պատկերացումսերուն՝ սպիտակահեր, երկար մօրուքով, ձեռքին՝ մահակ. բառացի կը նշանակէ Կիղիցիկին մէծ հայրիկը: Այսպէս՝ արվանտի եւ կիղիցիկ պապուկի համագոյացութեան կը հանդիպինք Գարատուրան զիւղի Գալէմտէրեան-Մանձկեան թաղերու Ս. Աստուածածին կիղիցիկին մէջ: Եկեղեցին վերջին անգամ կը վերանորոգուի 1858-ին, բայց կաթոլիկութիւն դաւանած Յովհանէս Ղալամտէրի ձեռամբ կը քանդուի 1862-ին: Եկեղեցւոյ քահանան եւս կը յարի կաթոլիկութեան: Վէճերը կը սաստկանան: Պոլսոյ Ազգային Վարչութեան միջոցով յատուկ հրամանագիր (Փէրման) կը բերուի Եկեղեցւոյ վերաշինութեան համար, բայց Օրտուի միատիրը (կառավարիչ) արգելք կը հանդիսանայ: «Խենդ հայը այս օրուան օրս 50 տնուոր առանց Եկեղեցւոյ մնացած է մէկ հոռվմէականի մի հակառակութեան երեսէն» կը գրէ Զաքարիա Վարդապետը (Զաքարիա Վարդապետ, Սիօն, 1866, 152):

Դատական գործերը պարբերաբար կը կրկնուին մինչեւ օրս: Եկեղեցին կամաց-կամաց ամբողջութեամբ կը քանդուի: Ունի 7×3մ. տարածութիւն եւ խճասալիկներով յատակի պատառիկներ: Պահպանուած է պատերուն եւ արեւելեան կողմի կիսաբոլոր խորանի հիմքի մէկ-երկու շարքի քարերը: Ասլէկ մնացած է պարզ գետաքարի վրայ ցցուն փորուածքով պարզուի խաչքար մը: Շուրջը կայ բարեկան ընդարձակ դափնիներու պուրակ մը, որ հաւանաբար իին գերեզմանատան տարածքն է: Եկեղեցւոյ հարաւային պատին կից աճած է հաստարեսու փշակաղնի մը: Փշակաղնին գրեթէ բոլոր սրբավայրերու տարածքին գտնուող ամենասուրը ծան է: Մնացած են երկու տապանաքարեր, մէկը ջարդուած, կը կրէ 1864–1888 թուականը, իսկ միաւը, հայտառ թրբերէն, անվնաս մնացած է՝ «Սանձիկան Օհսննէսըն օղլու Կարապետին տրողիշը 1842,

վէֆաթը 1885 Փելր. 4» (Մանճիկեան Օհաննէսին որդի Կարապետին ծնունդը 1842, մահը՝ 1885 Փետրուար 4)³: 19-րդ դարու վերջաւորութեան տեղույն առաքելական եւ կաթողիկէ ընտանիքները կը համաձայնին ու նոր գերեզմանատուն մը կ'ունենան գիտէն թիշ մը հեռու տեղ մը (Սուսիթ):

Կիղիցիկին շուրջ գտնուող արտերուն մէջ գտնուած են կարասային թաղումներ, հնադարեան իբեր: Կիղիցիկէն 100 մեր հարաւակողմը կը գտնուի աղբիրը, որ նախապէս ունէր Գաա կոչուող աղբիրներու կառոյցը: 19-րդ դարուն նոյն Յովհաննէս Ղալէմտէր ջրհոր կը բանայ աղբիրի տանիքին վրայ իր կալուածին մէջ: Թաղեցիք կ'ընդդիմանան, վէճ ու կրի կ'ըլլայ: Մարդը ջրհորը կը յաջողի բանալ: Ջրհորը խոր է, ջուրի երակէն աւելի ցած, ատոր հետեւանքով ալ ամրան կամ երաշտ տարիներուն, երբ ջրհորի ջուրին մակերեսը կը ցածնայ, աղբիրը կը ցամքի: Ջրհորը հինէն ի վեր թաղեցիներուն միշտ է վէճի առարկայ եղած է ու նկատուած չարիքի բոյն:

Անկախ կիղիցիկին եւ աղբիրին շուրջ ծաւալած վէճերէն՝ թաղեցիները մեծ յարգանք ունին կիղիցիկի տարածքին հանդէպ: Ան վերի թաղերու բոյնը հայոց սիրելի ուխտավայրն է, ուր մատաղ կը գենուի ու կիղիցիկ ապուր կը բաժնուի հնավայրին մէջ աճած փշակաղնիի շուրին, դափնիի պուրակին մօս: Տեղույն ցախն ու փայտը օգտագործելի է մի-

3 Ծանօթ չըլլալով այս եկեղեցոյ պատմութեան՝ անոր աւերականուն առջև օտար հնախոյզեր ոչ ճիշդ եզրակացութիններ ունեցած են, թիրիմացարար զայն կապելով բիզնանդական շրջանին: Ֆրանսացի հնախոյզեր կը գրեն. «Կախոսի հիմսային զայթիքափին վրայ (այսու է ըլլայ հարացան) գոնոսով Գարտուրան գիտին մէջ ծասագրաց պուրակիվ վայր մը կայ, որ կը վայելէ թրջանի հայերուն մասնաւոր հոգածորթինը եւ որ ոչխարներ կը զրինին անոնց կողմէ: Ճիշդ այս վայրին մէջ կրցանք գտնել բիզնանդական շրջանէն մասցած եկեղեցին մը հետքերը: Իր կառոյցէն մասցած է միայն հիմնարար մը փորք չափագրութիններով, երկարութինն է 9.50 մ., իսկ լայնքը՝ 6.25 մ: Միակ գափիթը կը վերջանայ արեւելեան ուղղութեան կիսաշրջանակածու ծայրամասը: Տեղույն վրայ զսանք խճարար մաս ըր, զսանքան խորանդաձն գոնոսով քարելով (սե, դեմին, ձերման, կրմինարացն), որոնք ազուցուած են թանձ շաղախի վրայ: Գտանք նաև քար մը բարձրաքանդակ խաչով, որոնք չափերն էին 20 սմ. բարձրութին և 16 սմ. լայնք: Մօսակայ դաշտին մէջ զսմուեցած բազմաթի հին անօթներ եւ բիզնանդական շրջանէն դրամներ: Արդէն անցեալին այս վայրին մէջ գերեզմանաքար մը եւ տապանաքարի մը մէկ կտորը նկատուած է (Jalabert et Monterde 1953, Inscriptions №1232 et 1233): Նոյնը տեսած ենք Սասատէ, Գեղարդ տարեգիրը, էջ 273: Օտար հնախոյզերը չափագրուեան մէջ նկատի առած են մատուուր իր շրջափակին մէջ առնող յետազային շինուած ցածկելի պատը եւ ոչ բոյն մատուան հիմքի պատը: Պէտք է նշել, որ Գարտուրանի բոյնը կիղիցիկներն ալ, հին թէ նոր, ունին նոյն ծերը «Գահիթը կը վերջանայ արեւելեան ուղղութեամբ կիսաշրջանակածու ծայրամասը»: Նշուած տապանաքարերն ալ վերը նշուած հայտառ թրթերէն տապանաքարերն են ու կը վերաբերին 19-րդ դարուն: Ասոնք լուրջ տուեաներ չեն կրնար ըլլայ Գարտուրանի այս եւ միւս կիղիցիկները բիզնանդական համարելու (տես Չոլաքեան 1995, 554, ծանօթ. 51):

այն այդ նպատակով: Ուխտատէր կինը նախօրօք լուր կու տայ դուռ-դրացիին, որ վաղը ուխտի ապուր կայ կիղիցիկին մէջ: Կը պատրաստուի սիստոռվ փիլա, որուն վրայ մատաղ աքլորին խաշած միսը կը մանրեն ու կը հրացնեն ներկաներուն: Կիղիցիկի տարածքը միշտ մաքուր կը պահուի:

Ժողովուրդին մէջ հաւատք կայ, որ կիղիցիկը ունի իր պահապան էակները: Մէկը՝ Կիղիցիկ պէտութէօր (Կիղիցիկ պապուկը), իսկ միւսը՝ անոր ընկերակից արլաննոր: Կիղիցիկի տարածքը աղտոտող կամ տեղույն պուրակին վնաս հասցնող չարաճնի փոքրիկներու կը վախցնեն Կիղիցիկ պապուկին անունով: Անկէ կ'երկիրդին նոյնիսկ մեծահասակները: Ոչ ոք կը համարձակի սրբավայրի փշակաղնիէն թարմ ցախ կտրել անասնոց համար, փայտ հատել պուրակին կամ անոր սահմանները գողնալով իր տարածքը մեծցնել, կամ քովի քարակոյտէն քար վերցնել ու իր պարտէզի պատին շարել: Կը հաւատան, որ Կիղիցիկ պապուկը գիշերը կը յայտնուի անկողինին մօս. յանցաւորը շունչ ներդիմին կ'ունենայ ու չի հանգստանար՝ մինչեւ որ բերուած փայտն ու աղբիրի պատին շարել:

Այստեղ՝ արվանտը ըստ ոմանց պատկերացումներուն՝ եղջերաւոր օք մըն է, ըստ ուրիշներու՝ ոչչարի հաստութեամբ՝ երկար, շատ երկար սեւ օք մըն է: Անոր մարմինը ծածկուած է մետաղադրամներու խոշորութեամբ պսպղուն թեփուկներով: Արեւուս օրերուն կոնակը Կիղիցիկի քարակոյտէն դուրս կը հանէ եղեր արեւցերելու համար... ու տեսնող եղեր է...: Կը հաւատան, որ արվանտը ստորգետնեայ ճամբաններով կու գար Գաաի ակոնքէն շուրջ խմելու:

Թաղի բնակիչներէն Գարթանը (Կարապետ Մանճիկեան) կը պատմէր, որ Կիղիցիկին մօս արտը հերկելու ատեն Կիղիցիկի կից գտնուող քարակոյտին մէջ պսպղուն բան մը կը նկատէ: Կը մօտենայ, ձեռքի եռաժանիք բրիչով քանի մը քար դէն կը տանի, կը տեսնէ կենդանի մարմին մը.

— Օձ չէր, օձը այդքան հաստ չէր կրնար ըլլար, ես մարմնին մէկ մասը կը նկատէի, — կը պատմէր:

Ու վախնալով կը կանչէ Պետիրը (Պետրոս Մանճիկեան), որ իր տան բակը ընդարձակելու համար մօտեցած էր ընդիուա Կիղիցիկի դուրսի պատին, մինչեւ հիմքը ու կտրել էր այդտեղ աճած թուիթերը:

Պետիրը կու գայ, կը նայի, կ'առնէ բրիչը ու կը զարնէ անծանօթ մամնին, արինը կը ժայթքէ, Պետիրի բրիչով դուրս քաշել կը փորձէ մարմինը, չի կրնար, Գարթանը ալ ձեռք կու տայ, բայց յանկարծ՝

անծանօթ մարմինը այնքան ուժգնութեամբ կը ցածնայ քարակոյտին մէջ, որ բրիչը կը թոհի անսց ձեռքէն ու երկուքը քերանքսիվայր կ'իյնան քարերուն վրայ.

Կենդանի մարմինը կ'անհետի քարակոյտին մէջ:

— Կարծես ոչխար մորթեր էիր, այդքան արին կար քարերուն մէջ, — կը պատմէր Գարթան:

— Կրնայ ըլլալ, որ Կիղիցիկի արվանտն էր, — կը հարցնեմ:

— Չեմ զիտեր, — կը պատասխանէ Գարթանը մտահոգ, — բայց մեր զիտցած կենդանիներէն չէր կրնար ըլլար⁴:

Գիտացիր կը հաւատան, որ սեւ օձը (բարբառով՝ *հանաշ*) քէն կը պահէ. զինք նեղացնող, զոյգը սպանող մարդը օր մը դարանակալ կը պատժուի անոր կողմէ: Հետեւարար նման դէաք անպայման մտստոք կը պատճառէր գիտացիներուն, յետագայորեւէ դժբախտ պատահար կապելով անոր:

1971 Յուլիս 1-ին Գապի ջրհորին մէջ, ջրհորի քերանէն 5–6 մերժ վար տեղակայուած մազորէ ջրմուղը յանկած կը դադրի աշխատելի: Գիտացիներէն մէկը պարանով վար կ'իջնէ, որպէսզի մերենան ստուգէ: Ուշակորոյս՝ կ'իյնայ ջրհորին մէջ: Մարդիկ կը հասմին օգնութեան, ջրհոր իջնողը կ'ուշաթափի ու մէկը միւսը փրկելու աճապարանքին մէջ 11 հոգի կ'իյնան վար: Մերենան իր արտանետած կազին մէջ մարած էր. անկումներու պատճառած ցնցումը թունաւոր գազը դուրս մղած էր, որ յետոյ վար իջնողները կոցան օգնել ինկածները դուրս բերելու եւ հասցնելու Քեսապի բուժարան ու Լաթաքիա՝ հիւանդանոց: Հինգը կը մահանան՝ ուսուցիչ Գարրիէլ Գալեմտէրեան, հայր ու որդի Խաչիկ եւ Եզէկիէլ Մանճիկեան, հայր ու որդի Պետիր եւ Քերոր Մանճիկեան:

Ոմանք կը հաւատան, որ այստեղ չարիքի մը մատը կար: Կիղիցիկ պապուկն ու արվանտը պատժեցին թաղեցիները: Ոմանք կը համարձակէին ըսել «*Ճի գիւղիս արվանորը պղիղց զիրինք*» (Կարծես արվանտը կանեց զիրենք), թէն եղածը պարզապէս թունաւորում նկատողներուն կողմէ կշտամբանքի կ'արժանանային:

Այսուհանդեք, Կիղիցիկի շուրջ դատերը ատենը մէջ մը կը նորոգուին Գարատուրանի Առաքելական համայնքի թաղական խորհուրդի եւ կաթողիկէ ընտանիքներուն միջև: Կաթողիկէները կ'ուզեն եկեղեցի կառուցել նոյն տեղը, մինչ առաքելական համայնքը, դատական ձգձգումներէն յոգնած, դեռ 1890-ին ուրիշ վայրի մը մէջ կը կառուցէ իր եկեղեցին: Ոմանք կը պնդեն, որ Կիղիցիկը մնայ ինչպէս

որ է, զիւղի բոլոր բնակիչներուն սիրեկի եւ ընդհանուր ուխտավայրը եւ այստեղ շինարարութիւն չկատարուի:

Հակառակ այս ըմբռնումին՝ կաթողիկէ ընտանիքները 1979-ին, Կեղիցիկի խորանէն մնացած հիմքի կիսակլոր պատին առջև պեթոնէ խորան մը կառուցել կու տան ի յիշատակ ջրհորին մէջ արկածեալ զոհերուն: Ունի մարմարեայ արձանագրութիւն. «ԿԱՐՈՒՑՈՒԵՑԱՒ ԶՄԱՏՈՒՌ/ԿԻՂԻՑԻԿ.ի/ ի ՑԻՑԱՍԱԿ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ/ԳԱԲՐԻԵԼ ԳԱԼԵՆՏԵՐԵԱՆԻ/ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ/ԿԱՐՈՒՑՈՒԵՑԱՒ 1979»: Աստուածածնայ տօնի առթիւ այստեղ կաթողիկէ համայնքը ուխտի կու զայ եւ կը հետեւի Քեսապի կաթողիկէ եկեղեցւոյ հովի վարդապետին կատարած Պատարագին:

Գարատուրան զիւղի Գալէմտէրեան-Մանճիկեան թաղերու Ս. Աստուածածին կիղիցիկի կապակցութեամբ կարելի է արձանագրել, որ այստեղ արվանտը, ըստ ոմանց պատկերացումներուն՝ եղջերաւոր օք մըն է, ըստ որիշներու՝ անոր մարմինը ծածկուած է մետաղադրաններու խոշորութեամբ պապուն թեփուկներով, ոչխարի հաստութեամբ, երկար, շատ երկար սեւ օձ մըն է՝ վիշապ: Այստեղ ես արվանդը հնավայրի եւ ջորի պահակն է, բայց ամենէն աւելի՝ Կիղիցիկի սրբութեան:

Հետաքրքրականը այն է, որ միջնադարեան աւանդագրույցներուն մէջ տուրքը միշտ կը կոռուի վիշապին դէմ ու կը յաղթէ անոր (Ս. Գէորգ), այստեղ կայ խաղաղ գոյակցութիւն, արվանտը հանդէս կու զայ իբրեւ Կիղիցիկ պապուկին (սուրբին) օգնական: Ան Կիղիցիկի պահակն է...:

Կիղիցիկ պապուկի ու արվանտի համատեղութեան մասին հաւատալիքներ կապուած են նաև Քէօրքինէ զիւղին հարաւ-արեւելեան կողմը մինչեւ ԺԹ. դարուն սկիզբը կանգուն եղած Ս. Ստեփանոս մատուին հետ, որուն աւերակներուն շուրջ կը գտնուի զիւղի գերեզմանատունը: Գիւղի տարեցներէն Սիրվարդ Արէլեանը, ծնեալ Զէլէպեան, կը պատմէր, թէ իր մեծ հօր հայրը՝ Ստեփանոս անուն, եղած է մատրան վերջին եկեղեցականին՝ Տէր Ստեփանոսի մտերիմ բարեկամը: Իբր Տէր Ստեփանոս կը ցայի եղեր իր խեղճացած հօտին ու անշրացած եկեղեցւոյ համար: Ան խնդրած է զիւղացի Ստեփանուէն, թէ «Երբ մեռնիմ, զիս եկեղեցւոյ դուրը թաղեցէք»: Սուրբ մարդ նկատուած է Տէր Ստեփանոսը: Ծերունի հոգեւորականը կ'անյայտանայ: Գիւղացիք ի զուր կը փնտուն զինք երկար ժամանակ: Հաւատք կայ, թէ ոգեղինացած դեռ կ'ապրի այդ սուրբ վայրին մէջ, ուր ոմանց կը յայտնուի քոնի ընթացքին, ճիշդ Գարատուրանի վերի թաղի սրբավայրին մէջ ապրող Կիղիցիկ պապուկին պէս:

Տէր Ստեփանոսէն եւրք մատուուր ուրիշ եկեղեցական չ'ունենար: Կը լքուի, բայց իր սրբութիւնը չի

⁴ 2018-ին նոյն պատմութիւնը իսծի կրկնեց Պետիրի որդի Յովհաննէս Մանճիկեանը (62 տարեկան) «Այդպէս եղած է» աւելցնելով:

կորսնցներ, ովստատեղի կը դատնայ: Անասուններու համաճարակէ ու այլ հիւանդութիւններէ վախցած գիտացիք իրենց այծերու հօտերը կը քշէին ովստատեղի: Կիսափու խորանին պատուանդանին վրայ ցատկող առաջին կենդանին մատացու կ'ընտրէին ու տեղույն վրայ կը գենէին: Ասիկա հօտը հիւանդութիւններէ կը փրկէր: Այդ հաւատալիքը ունէին նաև շրջանի հարաւակողմը գտնուող թուրքմէնները, որոնք Քէօրքինէ գիտին կու տային Զիարէթ Քէյօ (Ովստավայրի գիտ) անոնը:

Սատուան տարածութեան մէջ քանի մը փշոտ կաղնիներ կան: Անոնցմէ ցախ ու փայտ կտրելը մեղք կը նկատովի: Կը հաւատան, որ փորձանքներ կը բերէ, անբուժելի հիւանդութիւններու պատճառ կը դառնայ, նոյնիսկ օրինակներ կու տան: Խորանին կից գտնուող փշակաղնին այժմ վիթխարի ծառէ, ցողոնը երկու գրկաչափ հաստութիւն ունի: Աճման ընթացքին խորանի պատը հետզիետէ մնացած է ցողոնին մէջ: Ասոր մէջ կիսովին թաղուած քանի մը քարեր տակախն կ'երեւին: Մէկուն տակ գոյացած խոռոչին մէջ ովստատուններ մետաղադրամներ կը դնեն, իսկ ծառին տակ ովստի աքլորներ կը մորթեն:

Գիտի տարածքին յայտնաբերուած են հնութիւններ, քարէ գործիքներ, մետաղադրամներ: Արեւմտեան բարձունքը կը կոչովի Դալաճը (Բերդակ), որուն հարաւային քարափի լանջին կը գտնուի Ունծուոն մաղարան (Ինձի՝ յովազի քարայրը): Քարափի ստորոտէն թիշ անդին կը հոսի գիտին աղբիւրը, որ ունի քարէ կամարաձեւ կառոյց: Գիտացիք կը հաւատան, որ արվանտը կ'ապրի Ինձի քարայրին խորքերը գտնուող աղբիւրի ալյին մօտերը ու ոմանց երեւցած է Կիդիցիկէն աղբիւր ինկող տարածութեան մէջ: Արվանտը նոյնպէս եղջերաւոր օձ է քէօրքինացիններուն համար: Փոքրիկները կը զգուշացնէին ոչ միայն օձերէ, այլեւ եղջերաւոր արվանտներէ: Ստեփան Աբելեանը (60 տարեկան) ինձի դրկած նամակով մը կը պատմէ: «Ես այդ բառը առաջին անգամ լսած եմ մեծ մօրմէս, մեզի, երբ փոքր էինք կ'ըսէր «ցուրքար հասո, եւս պուղուօզր փիս ունիր իլան ահշիրվիրուսը արշանգնաս կուն» (իեռու չերթաք, այդ ձորին մէջ գէշ օձեր եւ եղջիւրաւոր արվանտներ կան):

Ուշադրութեան արժանի պարագայ մըն է, որ այստեղ արվանտը կը յիշուի յոգնակի ձեռով:

Քէօրքինէի մօտիկ Մաթիալէք գիտակէն Ռաֆֆի Մաթէկուեան (46 տարեկան) կը յայտնէ, որ մեծերը կը հաւատացնէին, որ արվանտին մէկ եղջիւր արծաթ, իսկ միսը ոսկի եղած է:

Խոդ տեղանունի ծագումը արաբերէն հութը (կետծոնը) բառէն եւ անոր առևուլթիւնը Պարլումի ովստավայրին ու Վարդավառի տօնակատարութեան հետ

Քեսապ աւանին մէջ արվանտը տարբեր անուն ու յատկութիւններ ունի: Քեսապի մէջ ջուրի մատակարարման ամենէն կարեւոր վայրերը ներկայիս Կարած կոչուող հրապարակին շրջապատին մէջ գտնուող երկու ջրհորներն էին: Քեսապցիք հրապարակը Խոդ կը կոչէին: Խոդին ջրհոր ըսկով գիտացիք կը հասկացային Աւետարանական ճերմակ եկեղեցոյ առջեւ գտնուող ջրհորը, որ հրապարակը ընդարձակելու եւ կպրապատելու առթի պերոնվ ծածկեցին 1960-ական թուականներուն: Խոդի հրապարակին ջրհորին շուրջ կը կազմակերպուին գիտին հանդէսներն ու Բարեկենդասի խաղերը, կը լուային հարսանեաց հերիսայի ցորենը, Պարլումի ուստագնացույթենէն վերադարձած հարսներն ու աղջիկները հոս ջրախան կ'ընէին, գիտի կիները լուացը ու լոգանը կ'ընէին: Սուսալեցի Տիգրան Ասդրէասեան, 1924–1929 եւ 1935–1938 թուականներուն, իբրեւ Քեսապի աւետարանական եկեղեցոյ հովի, ապրած է Քեսապ՝ սոյն ջրհորին մօտիկ համայնքի երիցատան մէջ: Ահա թէ ինչ կը գրէ ան Խոդի ջրհորին մասին, որ անունը կ'արձանագրէ Սուլտանոյ բարբառի արտաքրութեամբ՝ *Խուդ*: «Խուդ կը կոչովի Քեսապի միակ բաց հրապարակը, որ վերջին տարիները հանրային պարտէզի վերածուած է: Հրապարակին մէկ անկինը կը գտնուի իին ջրհոր մը, որ նոյնպէս հանրային է: Հաւանաբար ի սկզբանէ սոյն ջրհորն էր, որ կը կրէր «Խուդ» անունը, զոր «Հութ»ի աղաւաղուած ձեւը պէտք է սկատել, տրուած ըլլալով որ խ եւ հ լծորդ տառեր են: «Հութ» արաբերէն բառ է, որ կը նշանակէ «կէտ ձուկ»: Կ'երեւի թէ այդ անունը ատենօր փոխարեաբար տրուած է առատարուիս եւ անդնդախոր ջրհորներու: Ասոր մէկ օրինակն է այն ջրհորը, որ (ըստ ուրֆացի Դանիկ Սաղաթէլեանի) կը գտնուի Թէլ Ապիատէն դէպի հարաւ-արեւելք 30 քիլոմետր հեռաւորութեամբ՝ Համամ Պենսի ասունվ գիտին արեւելեան կրողմը եւ որ կը կոչովի Հութ: Քեսապի խուդը գիտին ամենէն խոր եւ ջրատաս հորն է: Ժամանակին շրջակայ թաղերու բոլոր կիները անոր ջուրով՝ ասոր եգերքը կ'ընէին իրենց լուացքը եւ կը լոգնային: Աւելի ըլլալով՝ ժողովուրդին մէջ աւանդութիւն՝ գրոյց մը շրջան կ'ընէ Խուդի մասին, ըստ որուն՝ Խուդին յատակէն ճամբար մը կ'երկարի մինչւ Պարլում (Ճեպէ Աքրայի բարձունքին վլայ իին սրբավայր մը): Արդարեւ կը հաստատուի, թէ ջրհորին յատակը խոշոր ծակ մը կայ դէպի լեռան կողմը, որուն խորութիւնը չափող չէ եղած: Հաւանաբար այդ ծակն է, որ վերոյիշեալներուն հետ միսախն՝

ծնունդ տուած է յիշեալ աւանդութիւն-զրոյցին, ու նաեւ խորհ անոնին, որը ի սկզբան ջրհորին անունը պէտք է եղած ըլլայ եւ ապա փոխանցուած՝ հրապարակին» (Անդրեասյան 1967, 235):

Արդարեւ հ>յս պատմական հնչինսափոխութիւնը մասնակի կերպով կայ նաեւ Քեսապի բարբառին մէջ: Ինչպէս հոդ>խորդ, իսկ ու>օ (երբեմն է) հնչինսափոխութիւնը սովորական է, իսկ բառավերջին թ հնչինին խլացումը՝ նոյնապէս սովորական է, հետեւաբար՝ հոդ>խորդ զարգացումը տրամարանական է բարբառին մէջ: Անդրեասեան *հութ* բառը կը թարգմանէ իբրեւ կէտ ձուկ, որ մեր հնագոյն առասպելներուն ու աւանդագրոյցներուն մէջ վիշապն է: Հութը արաբերէնի մէջ թէեւ բառացի կէտ ձուկն է, բայց անոր խորժ չեն նաեւ ջրային առասպելական կենդանիի իմաստը, որ անկուշտ է ու ամեն բան կուլ կու տայ (յիշենք Յովնան մարգարէի պարագան):

Խորդ բնականաբար կը յիշեցնէ Հայաստանի ձկնակերպ հսկայ վիշապաբարերը: Վիշապաբարը կը խորհրդանշէր տարերքի անսանձ ոյժը, բնութեան զարթօնքը, պտղաբերութիւնն ու առատութիւնը: Վիշապը պաշտուած է իբրեւ ջուր, անձրեւ ու հարստութիւն պարգևող ողի, որ մեր նախնիներու կողմէ մարմնատրուած է քարէ հսկայ ձկնակերպ արձաններով: Վիշապը նաեւ նկատուած է ջուրերու ակրունքներուն ու գանձերուն հսկող ահարկու հրէշ, որուն կոյսեր կը զոհաբերէին: Քեսապի խորդ կը նոյնանայ վիշապին հետ: Խորդ իշնող աղջիկներու ջրախաղն ու լոգանքը ջուրի ակրունքներուն մէջ ապրող վիշապին հաճոյանալու հնագոյն ծէսերէն մէկուն վերապրուկը կը թոփ (Չոլաքեան 2018, 324): Այստեղ՝ Քեսապի խորդ նաեւ պահած է վիշապին սեռականութեան խորհրդանշից ըլլալու պարագան, որ կայ արեւելքի շատ ժողովորդներու հաւատալիքներուն մէջ:

Այն աւանդութիւնը, որ խորդ ջրհորին յատակէն ճամբայ մը կ'երկարի մինչեւ Պարլում, կը կրկնուի նաեւ, ինչպէս տեսանք, Ներքի գիտի Թըն-դըրտոյ կոչուած անդունին համար: Այստեղ յիշենք, որ ըստ աւանդութեան շրջանին մէջ հայոց առաջին բնակավայրը կը նկատուի Ներքի գիտը, որ նաեւ կը կոչուի Էսկիրան (Էսկի Օրան՝ հին բնակավայր), աւելի ուշ՝ գիտացիներէն ումանք կը տեղափոխուին Քեսապ աւանի այժմու տեղը եւ զայն կը կոչեն Գիտ: Գիտ եւ Ներքի Գիտ: Այս երկու բնակավայրերը Պարլումի աւերակներէն համապատասխանաբար 3–5 քիլոմետր հեռու են: Թըն-դըրտոյի եւ խորդ ջրհորի յատակէն մինչեւ Պարլում (Պալլում) աւերակները բարձրացող ստորգետնեայ անցքի աւանդութիւնը կը յուշէ, որ այստեղ կը գտնուի գանձը, զոր կը պահեն խորդի կէտը եւ Թըն-դըրտոյի եղջերաւոր արվանտը: Ասիկա փաստ մըն

է նաեւ, որ քեսապի նախնիները դեռ միջին դարերէն խոր ջերմուանդութեամբ կապուած եղած են Պարլումի սրբավայրին հետ, որ ալ մինչեւ 1939-ի սահմանագծումը կը կատարէին Վարդավառի տօնին համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը: Ուխտագնացութեան վերջին օրը աղջիկները կ'իշնէին խորդի ջրհորին քով ջրախաղ ընելու եւ լոգնալու, իսկ երիտասարդները կ'իշնէին Գարատուրանի ծովափ՝ ծովանուշին հանդիպելու գաղտնի մտադրութեամբ (Չոլաքեան 2018, 320–324):

Եզրակացութիւն

Քեսապի բարբառին մէջ պահպանուած արվանտ բառը կը նշանակէ վիշապ ու կ'արտայայտէ գրեթէ բոլոր հին ժողովորդներու եւ Հայկական լեռնաշարի հնագոյն կրօններուն մէջ գոյութիւն ունեցող վիշապի պաշտամունքի յատկանիշները:

Արվանտը շատերուն կողմէ կ'ընդունոի իբրեւ իրականի ու առասպելականի խառնուրդ մը: Արվանտը իր զոհը կու տայ: Կու տալու կարողութիւնը բոլոր արվանտներուն ընդհանուր յատկանիշն է:

Արվանտը տարբեր պատկերացումներով կը ներկայացուի վկայողներուն կողմէ, ինչպէս՝

- Ժարթանի կամ ծովային պտտահողմի մէջ կը տեսնեն առասպելական թեւաւոր վիշապը, որ ծովէն երկինք կ'ելլէ, անկէ ջուրը կը քաշէ ու կը թափէ երկրի վրայ:
- Ժոշող օձ է, որուն մէջ առկայ է թեւաւոր վիշապի հաւատալիքը:
- Եղջերաւոր օձ է, որ նոյնապէս կայ հայկական հաւատալիքներուն մէջ:
- Ռիչարի մարմնով ու թաւալող եղջերաւոր օձ է:
- Պսպդուն թեփուկներով խոշոր օձ է կամ նման կենդանի մը՝ վիշապ:
- Ջրհորներու մէջ ապրող սեւ շան կամ ծովաշունի կերպարանքով կենդանի է՝ արսապէկ:
- Կէտի նմանող խոշոր էակ մը. հոս առկայ են ջուրի պաշտամունքին եւ վիշապին՝ սեռականութեան խորհրդանշից ըլլալու վերապրուկներ:
- Մարդակերպ հսկայ մը, որ միայն որոշ մարդոց կ'երեւի «ընպրոց շաֆար մը» (Փայլակի պէս): Կարելի՞ է իբրեւ վերապրուկ կապել Վահագն վիշապաբաղի առասպելին հետ:

Այս պատկերացումները գրեթէ ընդհանրական են, թէեւ գիտէ գիտ առաւելութիւնը կը տրուի այս կամ այն պատկերացումին:

- Արվանտը բոլոր պատկերացումներուն մէջ կապուած է ջուրին, կամ ջրարնակ է, կամ ալ

- Երկկակենցաղ: Զուրի ստորգետնեայ ակունք-ներուն մէջ կ'ապրի:
- Այդ աղբիրներուն շուրջ կը գտնուին հնավայրեր եւ աւերակ սրբավայր մը՝ կիղիցիկ: Տարածքի ժայռերուն վրայ գլանաձեւ փորուածքները, ստորգետնեայ անցքերը, հողի վրայ երեւող անծանօթ հետքերը դէայի գանձը տանող ուղենիշեր են: Գանձը կամ ջուրն է, կամ հնավայրին մէջ թաղուած գանձը: Արվանտը գանձին պահակն է:
  - Արվանտին նուիրուած բոլոր հաւատալիքներուն մէջ արվանտը կը կլլէ, այսինքն՝ կուլ կու տայ մասուկները, կ'երեւի կանանց եւ աղջիկներու:
  - Արվանտը սրբավայրերու ոգեղէն տիրո՞՝ Կիղիցիկ պապուկին ընկերակիցն է: Կիղիցիկ պապուկը կը ներկայացուի իբրեւ Կիղիցիկի, այսինքն մինչեւ հիմքը քանդուած իին եկեղեցւոյ մը եւ շրջակայ սրբացուած տառածքին (զերեզմանաստոն) ոգեղէն բնակիչը, տէրը: Կիղիցիկին շրջակայրին կան հնավայր ու իին կառոյց ունեցող աղբիր, ջրհոր կամ ակ: Արվանտը այս միջավայրէն դուրս գրեթէ չի պատկերացուիր: Կիղիցիկ պապուկն ու արվանտը կ'ապրին նոյն միջավայրին մէջ: Սրբավայրին վսաս հասցնողներուն պատժելու դերով հանդէս կու գայ արվանտը: Ան նաև սրբութեան մը պահակն է: Ասիկա իրայատուկ պարագայ մըն է, որուն նմանը մեզի ծանօթ չէ Հայկական լեռնաշխարհին մէջ:
  - Կիղիցիկներուն մէջ սուրբ ծառ կը նկատուի փշակաղնին, երբեմն՝ դափնին, ձիթենին եւ սուխին:

Քեսապի շրջանին մէջ կամ անոր շրջակայրին՝ հայկական լեռնաշխարհին ծանօթ վիշապաքարի կամ անոր նմանող որեւէ ծանօթ քարէ յուշարձան ծանօթ չէ մեզի:

Գրականութիւն

Աճառեան Հ. 1971, Հայերէն արմատական բառարան, Ա. հատոր, Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի հրատ., 697 էջ:

Ասդրեայան Տ. 1967, Ավելիոյ բարբառը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 392 էջ:

Զաքարիա վլր. 1866, Թղթակցութիւն Լաթարիոյ, Սիօն, Երուսաղէմ, էջ 152–153:

Կարապետեան Պ. Զ. 1912, Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Կ. Պոլիս, տապ. Արշակ Կարօնան, 968 էջ:

Մանսուրեան Հ. 2005, Պարսկերէնից հայերէն բառարան, Թեհրան, «Նայիրի», 600 էջ:

Նալբանդյան Գ. Մ. 1987, Պարսկերէն-հայերէն բառարան, Երևան, «Լոյս», 667 էջ:

Չոլարեան Յ. 2018, Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց առանդապրոյցներուն եւ հաւատալիքներուն մէջ, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, 1, Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 313–327:

Չոլարեան Յ. 1995, Քեսապ, հ. Ա, Հալէպ, հրատ.՝ Համազգայինի Սուրբի Շրջանային վարչութեան, 570 էջ:

Չոլարեան Յ. 2009, Քեսապի բարբառը, Երևան, ԵՊՀ հրատ. և «Հայաստան», 379 էջ:

Պաճագեան Յ. 2002, Գիլական պատկերներ, Պէյրութ, հրատ.՝ ՀԲԸ-ի Լոնտոնի մասնաճիւղի, 272 էջ:

Սաատէ Կ. 1976–1978, Հայերու ներկայութիւնը սուրիական ծովափին վրայ, Գեղարդ տարեգիրը, Բ. գիրը, Հալէպ, էջ 270–274:

Jalabert L., Monterde R. 1953, Inscriptions Grecques et Latines de Syrie, tome III, Paris, Geuthner, 342 p.

ԳԻԾԱՊԸ (ԱՐՎԱՆՏԸ) ՔԵՍԱՊԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՒՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ ՄԵԶ

Յակոբ Չոլարեան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ

Քեսապի շրջանի հայոց հաւատալիքներուն մէջ հայերէն վիշապ հասկացութիւնը կ'արտայայտուի արվանտ բառով: Արվանտը առասպեկտական էակ մըն է, որ տեղույն հայոց պատկերացումներուն մէջ ունի իրական կածուած յատկանիշներ: Ժողովորդը կը հաւատայ անոր գոյութեան: Ըստ այդ պատկերացումներուն արվանտը եղջերաւոր օծ է, թռչող օծ է, անստուգեի մեծութեամբ օճանման էակ է, արապիկ է՝ ջրաշունի կերպարանքով, ձկնակերպ է՝ կէտձուկ, ուրիշ տեղ կը մարմնատրուի իբրեւ պտուտահողմ կամ իբրեւ ակստարթային փայլակ: Արվանտը կը բնակի այնպիսի միջավայրի մէջ, որը կայ աղբիր, հնավայր եւ աւերակ սրբատեղի մը: Ան այդ միջավայրին մէջ գանձը պահողի դեր ունի: Աւերակ եկեղեցւոյ մէջ կայ ոգեղէն մարդակերպ էակ մը՝ Կիղիցիկ պապուկը, որուն հետ հաշտ կ'ապրի արվանտը: Կիղիցիկ պապուկը արվանտի միջոցով կրնայ պատժել սրբավայրին վսաս հասցնող մարդիկը: Արվանտը կը կլլէ, կու կու տայ մասուկները, կ'երեւի կիներուն եւ աղջիկներուն:

Հիմսաբառեր. վիշապ, արվանտ, ծովափին պրուրահողմ, եղջերաւոր օծ, խոշոր օծ, թռչող օծ, ձկնակերպ էակ, արսապիկ, կիղիցիկ պապուկ, աղբիր կամ շրհոր-հնավայր-աւերակ սրբարեղի:

ДРАКОН-ВИШАП (АРВАНД) В ПОВЕРЬЯХ АРМЯН КЕСАБА

Акоп Чолакян

Институт археологии и этнографии НАН РА

В поверьях армян Кесаба понятие «дракон-вишап» обозначалось словом «арванд». Арванд является мифическим существом, обладающим реальными свойствами в представлениях местных армян. Люди верят в его существование. Для них арванд является рогатым змеем, летающим змеем, змееподобным созданием огромных размеров. Это «арабиг», имеющий вид бобра, он может быть также рыбоподобным созданием, китом. В другом месте он представлен в виде смерча или молнии. Арванд обитает у источников, у древних и разрушенных святынищ, и в этой среде он является хранителем сокровищ. В разрушенной церкви есть человекоподобный дух, которого называют Гихитсиг Бабуг и с которым мирно живет Арванд. Гихитсиг Бабуг может наказать посредством Арванда тех, кто разрушает святынище. Арванд глотает детей, и, согласно поверью, девушки и женщины купаются в водах, чтобы угодить Арванду.

Ключевые слова: *вишап (дракон), Арванд, змей, водяной смерч, рогатый змей, летающий змей, большой змей, змееподобное существо, арабиг, Гихитсиг Бабуг, источник или колодец, древняя разрушенная святыня*.

THE DRAGON VISHAP (ARVAND) IN THE BELIEFS OF KESSAB ARMENIANS

Hagop Tcholakian

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

In the Kessab Armenian beliefs, the concept of the Armenian dragon Vishob is described by the word of "arvand". Arvand is a mythical creature that has realistic qualities in the local Armenian imaginations. The people believe in its existence. According to their imagination, arvand is a horned snake, flying snake, with a big dimensions of snakelike creature, it is arabig in the form of waterdog, it is fishlike creature, a whale. And in other place it is embodied as a whirlwind, or as an instant lightning. Arvand lives in an environment, where there is a fountain, an ancient and ruined sanctuary. He has a role of keeping the treasure in that environment. In the ruined church there is a spiritual humanlike creature, which is called Gightsig babug, with whom arvand lives peacefully. Gightsig Babug through Arvand can punish those, who destroy the sanctuary. Arvand swallows the people/children, appears to the girls and women.

Key words: *vishap (dragon), Arvand, sea-whirlwind, horned snake, flying snake, big snake, fishlike creature, arabig, gightsig babug, fountain or well, ancient ruined sanctuary*.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատկեր Ավելիուսան

Նախարան

1

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ

Արմեն Բորոյիսան

Հերիաթից դեպի հնագիտություն

Լևոն Արքահամյան

Նախածեսի վիզուալ պատմությունը. վիշապ քարակորողների պատկերագրությունների մեջնության փորձ

Արմեն Պետրոսյան

Հինգ գլխանի ցլով վիշապաբարն առասպելաբանական համատեքստում

2

ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԽԵՏԻՊ

Հրաչյա Վարդանյան, Ավելիք Վարդանյան

«Վիշապայինը» արվեստում. մարդու և տարածության ընկալման հանգույցը

Զարեհ Շգնավորյան

Տարածության առեղծվածը. վիշապաբարերի մի համայնապատկեր

Կարեն Հովհաննիսյան

Վիշապի արխետիպային կերպարի դրսորումները հայոց պատկերացումներում

3

ՀԵԹԻԱԹ ԵՎ ԱՌԱՍՊԵԼ

Ժամանակ Հայրապետյան

Վիշապի հայկական հրաշապատում հերիաթներում

Լևոն Արքահամյան

Վիշապը աղբյուրի ակին

Նվարդ Վարդանյան

Կերպահիոնվոր վիշապօձը հայկական հերիաթների ամուսնության սյուժեներում

Լուսինե Հայրիսյան

Վիշապն ու ծառը հայկական ժողովրդական հերիաթներում

Արմեն Պետրոսյան

Հին հնդեվրոպական օձ-վիշապը հայկական ավանդույթում և վիշապ քարակորողները

Միրանոշ Սուարելյան

Վիշապի կրոնաստասպելաբանական պատկերացումները հայ վիշապական բանահյուսության մեջ

Լիիիք Միմոնյան, Կարեն Հովհաննիսյան

Հսամնի ջրային համակարգերը, Փոքր Միերը և վիշապաբարերը

5

Հասակի Գալապյան

Դեղ հայ ժողովրդական սնահավատական զրոյցներում

180

4

ՀԱՎԱՏԱԼԻՔ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ասպրիկ Իսրայելյան

Օձի և վիշապի բարի գործառույթները հայկական հավատալիքներում

190

33

Գայլա Դամիկովս

Օձը հայոց ժողովրդական բժշկության մեջ

206

39

Ցակոր Չոլաքեան

Վիշապը (արվանտ) Քեսապի հայոց հաւատալիքներուն մէջ

215

5

ԾԵՍ ԵՎ ԽԱՂ

Անսիհիր Միկիթարյան

Վիշապամարտի դրսուորումները հարսանեկան ծեսում

226

52

Շոշանիկ Հովհաննիսյան

Օճի կերպարը հայկական ժողովրդական խաղերում

233

75

Ռուման Հովհանիսյան

Հացահատիկը, անձրևաբեր ծեսերը և վիշապները

238

6

ԲԱՐ ԵՎ ԲԱՆ

Տորբ Դապայյան

Վիշապ բառի ստուգաբանությունը

242

119

Արմեն Շ. Սարգսյան

Վիշապը հայոց բառ ու բանում

247

131

Ալլա Բագոյյան

Վիշապի մոտիվը հայ նոր գրականության մեջ. քննության փորձ

257

141

7

ՆԾԱՆ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐ

Աննա Ազիզյան

Շենգավիթյան խեցեղենի օձապատկեր զարդամուտիվները

274

157

Նորա Ենգիթարյան

Օճանապահը Հայաստանի բրոնզ-երկարելարյան խեցեղենի վրա. մ.թ.ա. II հազարամյակ - I հազարամյակի սկիզբ

282

164

Արամ Գևորգյան

Օճ-վիշապի պատկերը հնագույն բրոնզի վրա

289

Նորա Ենգիբարյան		
Վիշապ-օձը ուրարտական պատկերագրությունում	295	
Աշխոնչ Պողոսյան		
Դասական վիշապագորգերի ծագումնաբանության ու տիպարանության հարցերի մասին	304	
Կարինե Բագլեյան		
Օձ-վիշապը XVIII–XIX դդ. հայկական ասեղնագործության մեջ	324	
Սվետլանաս Պողոսյան		
Օճաճն նախշերը հայկական տարագում և զարդարանքում	335	
Սոֆի Խոչմանյան		
Վիշապի խորհրդարանությունը կարողիկոսի հանդերձանքի համալիրում և նրա արտացոլումը միջնադարյան մանրանկարչության մեջ	345	
Լևոն Արքահամյան		
Քրիստոսը որպես վիշապամարտիկ. Եկեղեցական ավանդույթը և նկարչի հիշողությունը	361	
Տիգրան Գրիգորյան		
«Դիվամարտիկ Քրիստոսը» և վիշապների պատկերագրական ավանդույթը միջնադարյան հայ արվեստում	371	
Աշխոնչ Ենոքյան		
Վիշապ-օձի պատկերագրությունը հայ մանրանկարչության մեջ	387	
Լիլիթ Միքայելյան		
Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X–XIV դդ. քանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդարանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում	396	
8		
ՍՈՒՐԵ ԵՎ ՄՐԲԱԿԱՅՐ		
Լիլիթ Միմոնյան		
Քարացած վիշապները և վիշապասպան սրբերը հայոց մեջ. առասպել և հիշողություն	412	
Լուսինե Գոնջյան		
Վիշապամարտիկ սրբերը հայ գրավոր ու քանավոր ավանդության մեջ	426	
Երվանդ Գրելյան		
Ուրարտական կոթողը հինարևելյան համատեքստում (նախնական դիտարկումներ)	437	
Արևին Բորիկյան		
Կունտարա սրբավայրը և կոնկունուցի քարը	448	
Արևիկ Պարսամյան		
Անտիկ Հայաստանի սրբավայրերը. աշխարհագրական համապատկեր	460	
9		
ՀԻՃՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈՒՆԱՐԱՆ		
Հարեն Բայրասիյան		
Աշխարհենկ Քալանթարի հնագիտական և հուշարձանապահպան գործունեությունը	474	
Դավիթ Պողոսյան		
Վիշապ քարակոթողները հուշարձանների թանգարանացման համատեքստում	496	
Արևն Հարուրյունյան		
Խաչքարացված վիշապաքարերի վիմագրերը	504	
Ավետիք Դազարյան		
«Վիշապ-բարավորը» Ավանի տաճարի ճարտարապետական հորինվածքում	518	
10		
ԻՐ ԵՎ ՓԱՍՏ		
Մարինա Սպիրոսչի, Ալեսանդրա Զիլիկերի		
Համբ ձկները. ձկնակերպ վիշապները և ջրի պաշտամունքը նախապատմական Հայաստանում	528	
Հիմիսիր Նարիմանիշչիլի		
Հարավային Վրաստանի մենսիբները. ֆոսոգրամետրական հետազոտության նոր արդյունքները	546	
Հակոբ Միմոնյան		
Վիշապակոթողներ և դամբարաններ	552	
Աշոտ Փիլիպոսյան, Ռուզան Մկրտչյան, Հասմիկ Միմոնյան, Արդարավագդ Զաքյան, Արևն Բորիկյան		
Լճաշենի «վիշապի» դամբարանը. նորահայոց կենսափաստեր	572	
Բորիս Գասպարյան, Արթուր Պետրոսյան, Դմիտրի Առաքելյան, Արևն Բորիկյան		
Արևնի քարացած և Չիվայի պահապան վիշապները. առասպելից դեսպի հնագիտություն	583	
Հայկ Ավետիքյան, Արդար Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Արևն Բորիկյան		
Վիշապ քարակոթողների թասածն փորվածքները և դրանց ընդհանուր գույքահետները	591	
Հենրիկ Դանիելյան		
Արագածի հարավային լանջերի բնակավայրային համակարգը, ջրագրությունը և վիշապաքարերի խողիրը	625	
Լևոն Մկրտչյան		
Արագածի հարավային ստորոտի աշտարակատիպ կառույցները և վիշապաքարերին նրանց առնչության հարցը	638	